

Η Ιδέα της Συνέχειας του Ελληνικού Έθνους στην Ιστοριογραφική Αφήγηση των Διανοομένων της Βουλγαρικής Αναγέννησης

Ελεονώρα Ναξίδου*

Εισαγωγικά

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να προσδώσει μια επιπλέον διάσταση στο ζήτημα της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους από τη γωνία θέασης του εθνικού Άλλου διερευνώντας τον τρόπο με τον οποίο είχε προσληφθεί το ελληνικό παρελθόν από τη βουλγαρική διάνοηση της Αναγέννησης. Στη βουλγαρική ιστοριογραφία ως Αναγέννηση (Vazrazhdane) ορίζεται αφενός μεν η ‘εθνοποιητική’ διαδικασία μέσω της οποίας διαμορφώθηκε το βουλγαρικό έθνος με τη σύγχρονη έννοια του όρου, αφετέρου δε η περίοδος της βουλγαρικής ιστορίας κατά την οποία έλαβε χώρα η εν λόγω διεργασία, δηλαδή ο τελευταίος περίπου αιώνας της οθωμανικής κυριαρχίας στις βουλγαρικές περιοχές και κυρίως το χρονικό διάστημα από τη συνθήκη της Αδριανούπολης το 1829 μέχρι την ίδρυση της βουλγαρικής Ηγεμονίας το 1878.¹

Η βουλγαρική Αναγέννηση εκδηλώθηκε αρχικά ως πολιτιστικός εθνικισμός, προωθώντας δραστηριότητες όπως η ίδρυση σχολείων, η διδασκαλία της βουλγαρικής γλώσσας και η χρήση της στο γραπτό λόγο, η έκδοση εφημερίδων και περιοδικών, και η μελέτη της ιστορίας, του λαϊκού πολιτισμού, της εθνογραφίας και της γλωσσολογίας, ενώ κατόπιν ακολούθησε πιο ριζοσπαστική πορεία διεκδικώντας την εκκλησιαστική και πολιτική ανεξαρτησία του βουλγαρικού έθνους.² Μια από τις βασικές συνέπειες της ανάδειξης της ξεχωριστής εθνικής υπόστασης των Βουλγάρων ήταν η σταδιακή διαφοροποίησή τους από την ενιαία ορθόδοξη κοινότητα, το Ρουμ μιλλέτ,³ η συνακόλουθη απομάκρυνσή τους από το ελληνικό γλωσσικό, εκπαιδευτικό και πολιτισμικό περιβάλλον και η ένταξή τους στο αντίστοιχο σλαβικό.⁴ Έτσι, ενώ η πρώτη γενιά των πρωτεργατών του βουλγαρικού εθνικού κινήματος ήταν φορέας της ελληνικής γλώσσας και παιδείας, η νεότερη εθνική ελίτ

* Ελεονώρα Ναξίδου, επίκουρη καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. Email: enaxidou@he.duth.gr

¹ (Daskalov 2004)

² Η αξίωση για την ίδρυση αυτόνομης βουλγαρικής εκκλησίας προβλήθηκε το 1856 μετά το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου και στηρίχθηκε στην προηγούμενη έντονη δυσαρέσκεια των Βουλγάρων για την εκκλησιαστική τους κατάσταση. Η αρνητική ανταπόκριση της εκκλησιαστικής τους αρχής, δηλαδή του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, οδήγησε σε έντονη εκκλησιαστική αντιπαράθεση κατά τη δεκαετία του 1860. Τελικά η βουλγαρική Εξαρχία ιδρύθηκε το 1870 με σουλτανικό φερμάνι χωρίς τη συγκατάθεση του Πατριαρχείου, το οποίο την κήρυξε σχισματική εκκλησία το 1872 με απόφαση Μεγάλης Τοπικής Συνόδου. Στη δεκαετία του 1860 ανάγονται και οι πρώτες πρωτοβουλίες για πολιτική απελευθέρωση μέσω της οργάνωσης επαναστατικού κινήματος. Ενδεικτική βιβλιογραφία για τις διάφορες εκφάνσεις της βουλγαρικής Αναγέννησης: (Genchev 1991, Boneva 2005 και 2010, Ματάλας 2003, Νίκων 2008, Naxidou, 25-42).

³ Για το Ρουμ μιλλέτ και τη διάσπασή του βλέπε ενδεικτικά: (Braude & Lewis 1982, Konortas 1999, Σταματόπουλος 2010).

⁴ (Samprimon 2006, 89)

πραγματοποίησε τις σπουδές της στα νεοσύστατα πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια βουλγαρικά σχολεία και κατόπιν σε ανώτερο επίπεδο κυρίως στη Ρωσία, αλλά και στη Δυτική Ευρώπη.⁵

Σύμφωνα με τους παραπάνω προσανατολισμούς αρκετοί Βούλγαροι λόγιοι προέβησαν σε αναπάρασταση με εθνικούς όρους όχι μόνο του βουλγαρικού, αλλά και του ελληνικού παρελθόντος στην προσπάθειά τους να συνθέσουν το εθνικό τους αφήγημα, το οποίο αποτελούσε βασικό 'εργαλείο' για τη διαμόρφωση και εμπέδωση της εθνικής ταυτότητας των βαλκανικών λαών μετά την επικράτηση του εθνικισμού ως κυρίαρχης ιδεολογίας στην περιοχή.⁶ Η ενασχόλησή τους με την ελληνική ιστορία απέρρευε καταρχήν από το γεγονός ότι οι Ρωμαίοι/Ρωμιοί/Γραικοί/Ελληνες εμπλέκονταν αναπόφευκτα στο βουλγαρικό ιστορικό γίνεσθαι δεδομένου ότι με τους Βουλγάρους έζησαν επί μακρόν υπό κοινή πολιτική κυριαρχία στον ίδιο γεωγραφικό χώρο, είχαν συνεχείς επαφές και υπόκειντο σε αλληλεπίδραση. Συγχρόνως όμως συνδέονταν και με άλλους παράγοντες, όπως θα δειχθεί στη συνέχεια. Σ' αυτό το πλαίσιο θα παρουσιαστούν και θα σχολιαστούν οι απόψεις σημαντικών εκπροσώπων του βουλγαρικού εθνικού κινήματος σχετικά με το χαρακτήρα και την 'εθνικότητα' της βυζαντινής αυτοκρατορίας, η οποία αποτελούσε συνδετικό κρίκο μεταξύ αρχαίων και νέων Ελλήνων και στοιχειοθετούσε τη συνέχεια στην ελληνική εθνική αφήγηση.⁷ Στο σημείο αυτό οφείλουμε να επισημάνουμε ότι οι τελευταίοι ήταν Ελληνομαθείς με την έννοια ότι είτε είχαν απλώς διδαχθεί ελληνικά είτε ότι τα

⁵ (Genchev 1991, 178-184, Minkova 2005)

⁶ Ο εθνικισμός αναπτύχθηκε το 19^ο αιώνα στα Βαλκάνια ως προϊόν επίδρασης ανάλογων ιδεολογικών εξελίξεων στη Δυτική και την Κεντρική Ευρώπη. Παρουσίαζε εντούτοις ιδιαιτερότητες σε σχέση με τα ευρωπαϊκά του πρότυπα λόγω της προσαρμογής του σε διαφορετικά πολιτικο-κοινωνικά και οικονομικά συμφραζόμενα (Kitromilides 1994, Sugar 1994). Μια από αυτές αφορά στα χαρακτηριστικά της εθνικής κοινότητας, δηλαδή στη διάκριση μεταξύ ενός δυτικού-πολιτικού (civic) και ενός ανατολικού-πολιτισμικού (ethnic) 'μοντέλου' του έθνους, για την οποία εξέφρασε επιφυλάξεις ο Anthony Smith (Smith 2000, 29), ενώ αρκετοί νεότεροι μελετητές την αμφισβήτησαν ή και την απέρριψαν τελείως. Βλέπε: (Iordachi 2006, Brubaker 2004). Πάντως ο βουλγαρικός εθνικός χαρακτήρας δομήθηκε αρχικά σε πολιτισμικά κυρίως γνωρίσματα, δηλαδή στην κοινή γενεαλογία, τους δεσμούς καταγωγής, τη λαϊκή κινητοποίηση, την κοινή γλώσσα και τα κοινά έθιμα και παραδόσεις, καθώς η αίσθηση του συνανήκειν σε μια κοινωνία πολιτών δεν υφίστατο πριν από την ίδρυση του έθνους-κράτους. (Για την πολιτισμική διάσταση του έθνους βλέπε: Smith 2000, 27-29). Σ' αυτό το πλαίσιο μια από τις βασικές στρατηγικές που υιοθέτησαν οι Βούλγαροι, όπως άλλωστε και οι άλλοι Βαλκάνιοι διανοούμενοι, με σκοπό την ανάδειξη και την παγίωση διακριτής βουλγαρικής εθνικής ταυτότητας ήταν η 'εθνικοποίηση' της ιστορικής αφήγησης.

⁷ Κύριο μέλημα της ελληνικής ιστοριογραφίας ήταν να τεκμηριώσει την εθνική συνέχεια μεταξύ αρχαίων και νέων Ελλήνων καθώς η αρχαιότητα και η αδιάλειπτη ιστορική παρουσία του έθνους αποτελούσαν βασικές συνιστώσες της ταυτότητάς του σύμφωνα με την ιδεολογία του εθνικισμού. Με τον τρόπο αυτό επιδίωκε συγχρόνως να καταρρίψει ως αβάσιμους τους αντίθετους ισχυρισμούς ορισμένων Ευρωπαίων λογίων, όπως ο Fallmerayer (Fallmerayer 1830). Στην προσπάθεια λοιπόν να καλύψει το μεγάλο χρονικό κενό που μεσολαβούσε από την οριστική υποταγή των αρχαίων προγόνων στην πολιτική εξουσία των Ρωμαίων μέχρι την ίδρυση του νεότερου κράτους οικειοποιήθηκε τη βυζαντινή αυτοκρατορία και την 'ελληνοποίησε' παρόλο που η τελευταία είχε συνδεθεί με αρνητικές προσλαμβάνουσες από τους Ευρωπαίους στοχαστές του Διαφωτισμού. Η διαδικασία 'συμφιλίωσης' και οριστικής ένταξης του Βυζαντίου στο ελληνικό εθνικό παρελθόν ολοκληρώθηκε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα με το έργο κυρίως δύο ιστορικών του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου και του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου. Βλέπε: (Σκοπετέα 1988, 175-189, Σταματόπουλος 2009, 16-18, Κουμπουρλής 2012)

χρησιμοποιούσαν στο γραπτό και προφορικό λόγο, ενώ είχαν ανώτερη μόρφωση για τα δεδομένα της εποχής τους, αλλά δεν ήταν ιστορικοί με την επιστημονική έννοια του όρου. Επιπλέον το ενδιαφέρον τους για την ιστορία είχε ως κίνητρο την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων πατριωτικών/εθνικών στόχων.

Οι Βούλγαροι Διανοούμενοι και η Βυζαντινή Αυτοκρατορία

Η πρώτη ιστοριογραφική συνάντηση των Βουλγάρων με τους Έλληνες συντελέστηκε το 1762 στη *Σλαβοβουλγαρική Ιστορία (Istoriia Slavianobolgaskaia)*⁸ του Παΐσιου Χιλανδαρινού, η οποία αποτελεί το πρώτο ιστορικό κείμενο στη νεότερη βουλγαρική γλώσσα με χαρακτηριστικά μιας πρόδρομης μορφής εθνικής αφήγησης.⁹ Το μοναδικό αυτό σύγγραμμα του Αθωνίτη μοναχού συνδυάζει την παραδοσιακή με τη νεωτερική σκέψη, καθώς οι παγιωμένες χριστιανικές αντιλήψεις διαπλέκονται με νεωτερικές ιδέες που αναδύθηκαν από το κίνημα του Διαφωτισμού και κατ' αυτόν τον τρόπο κινείται όχι μόνο χρονικά, αλλά και ιδεολογικά στο μεταίχμιο μεταξύ παραδοσιακού κόσμου και νεωτερικότητας.¹⁰ Η *Σλαβοβουλγαρική Ιστορία* απευθυνόταν στο βουλγαρικό λαό με την πρόθεση να του εμφυσήσει πατριωτικά/πρωτο-εθνικά αισθήματα¹¹ και είχε διττό σκοπό: αφενός μεν επιδίωκε να παρουσιάσει τους Βουλγάρους ως διακριτή εθνοτική ομάδα,¹² η οποία είχε κοινούς προγόνους και ιστορικό παρελθόν, κοινές παραδόσεις και κοινή γλώσσα και κατοικούσε σε οριοθετημένο γεωγραφικό χώρο, αφετέρου δε επιχειρούσε να δείξει ότι οι Βούλγαροι ήταν ένας αξιόλογος λαός, ο οποίος δεν υπολείπεται σε αξία ούτε των Σέρβων και κυρίως ούτε των Ελλήνων, καθώς υπερτερούσε από αυτούς σε συγκεκριμένους τομείς και ιδιότητες. Υπό αυτό το πρίσμα οι δύο τελευταίοι κατέχουν σημαντική θέση στην εξιστόρηση του Παΐσιου, η οποία επικεντρώνεται στην περίοδο από το 378 μ.Χ., οπότε, σύμφωνα με την εκδοχή του, οι Βούλγαροι εποίκισαν τα εδάφη νοτιώς του Δούναβη,¹³ μέχρι την οθωμανική κατάκτηση, έχοντας ως θεματικούς της άξονες την ίδρυση του μεσαιωνικού κράτους, τον εκχριστιανισμό, τη δράση και τα κατορθώματα των πιο ένδοξων τσάρων και αγίων.

Κύριο μέλημα του Παΐσιου λοιπόν ήταν να αντικρούσει την αντίληψη της ελληνικής ανωτερότητας, την οποία είχαν αποδεχθεί πολλοί από τους συμπατριώτες του, αναζητώντας αποδείξεις της βουλγαρικής υπεροχής έναντι των Ελλήνων μεταξύ άλλων και στο ιστορικό

⁸ Για τη συγγραφή του άρθρου μελετήθηκε η βουλγαρική έκδοση της *Σλαβοβουλγαρικής Ιστορίας* του Slavon (Paisii Hilendarski 2002, 11-84), καθώς και η ελληνική μετάφραση του κειμένου, η οποία έχει επίσης εκδοθεί (Παΐσιος Χιλανδαρινός 2003).

⁹ (Nikolov 2010, 611-628)

¹⁰ Για την προσωπικότητα του Παΐσιου, καθώς και για μια γενική αποτίμηση της *Σλαβοβουλγαρικής Ιστορίας* στα ελληνικά βλέπε: (Μαραγκός 2009).

¹¹ Για τον «εθνικό πατριωτισμό» και τους «πρωτο-εθνικούς» δεσμούς βλέπε: (Hobsbawm 1994, 70 κ.ε).

¹² Για τις εθνοτικές καταβολές του έθνους βλέπε: (Smith 2008).

¹³ (Παΐσιος 2003, 45). Οι παραπομπές στη *Σλαβοβουλγαρική Ιστορία* γίνονται στη μεταφρασμένη ελληνική έκδοση.

παρελθόν. Η σύγκριση γινόταν με βάση την παραδοχή ότι οι βυζαντινοί ταυτίζονταν με τους Έλληνες¹⁴ και ότι η βυζαντινή αυτοκρατορία ήταν ελληνική. Έτσι ο Παΐσιος χρησιμοποιεί ελάχιστες φορές εναλλακτικά τα ουσιαστικά *Έλληνες* και *Έλληνες και Ρωμαίοι*, καθώς και την έκφραση *ρωμαϊκή αυτοκρατορία* αφηγούμενος τα γεγονότα μετά την εγκατάσταση των Βουλγάρων στη Βαλκανική, την εποχή του αυτοκράτορα Ουάλη, όπως υποστηρίζει.¹⁵ Κατόπιν οι όροι Ρωμαίοι και ρωμαϊκή παύουν να συναντώνται και γίνεται πλέον λόγος αποκλειστικά για Έλληνες, ελληνικό στρατό, Έλληνες αυτοκράτορες, ελληνικές πόλεις, ελληνική αυτοκρατορία, ελληνική γη, Έλληνες άρχοντες, Έλληνες στρατηγούς, ελληνική εξουσία και ελληνική σκλαβιά κατά την εξιστόρηση των μακροχρόνιων επαφών των Βουλγάρων με το Βυζάντιο.¹⁶ Συγχρόνως και οι πατριάρχες της Κωνσταντινούπολης αναφέρονται ως Έλληνες που διορίζουν Έλληνες επισκόπους στις βουλγαρικές περιοχές.¹⁷

Θεωρώντας λοιπόν ως δεδομένο ότι οι Βυζαντινοί ήταν Έλληνες, ο Παΐσιος περιγράφει τις Ελληνοβουλγαρικές σχέσεις ως μια διαρκή αντιπαράθεση απόρροια έντονου ανταγωνισμού, κατά την οποία οι Βούλγαροι πολλές φορές έχουν το προβάδισμα, ενώ οι Έλληνες επωμίζονται κατά κανόνα το ρόλο του αντιπάλου. Καταλήγει έτσι στη διαπίστωση ότι οι Βούλγαροι μπορούν επάξια να συγκριθούν με τους Έλληνες, καθώς έχουν να αντιπαραθέσουν στην ελληνική σοφία και τον πολιτισμό την πολεμική τους αρετή.¹⁸

Αρκετές δεκαετίες αργότερα, το 1841, ο Βασίλ Απρίλοφ (1879-1847), ένας από τους σημαντικούς συντελεστές της κύριας φάσης της Αναγέννησης κυρίως στον τομέα της εκπαίδευσης, υποστήριξε ότι το Βυζάντιο δεν ήταν ελληνική αυτοκρατορία στη μελέτη του *‘Βουλγαρικά Γράμματα ή σε ποια σλαβική φυλή ουσιαστικά ανήκει το κυριλλικό αλφάβητο;’* (*Balgarskite Knizhnici ili Na Koe Slovensko Pleme Sobstvenno Prinadlezhi Kirillovskata Azbuka;*),¹⁹ στην οποία υπερασπιζόταν τη βουλγαρικότητα των αδελφών Κυρίλλου και Μεθοδίου, καθώς και των σλαβικών γραμμάτων που αυτοί επινόησαν.²⁰ Στόχος του ήταν να αποδείξει ότι οι Βούλγαροι εκχριστιανίστηκαν και απέκτησαν σύστημα γραφής προγενέστερα από όλους τους σλαβικούς λαούς και κυρίως από τους Σέρβους και τους Ρώσους και ότι ήταν αυτοί που μύησαν τους υπόλοιπους όχι μόνο στην ορθή πίστη, αλλά και στη λογισύνη. Στην

¹⁴ Τόσο ο Παΐσιος όσο και οι υπόλοιποι λόγιοι των οποίων οι απόψεις παρουσιάζονται σ’ αυτή τη μελέτη χρησιμοποιούν τον όρο *Grak* (Γραικός) και *gracki* (γραικικός) αναφερόμενοι στους Έλληνες.

¹⁵ (Παΐσιος 2003, 45, 47, 48)

¹⁶ (Παΐσιος 2003, 49, 51, 52, 55, 59, 65, 71, 77, 84, 86, 89, 91 κ.κ.)

¹⁷ (Παΐσιος 2003, 150, 151)

¹⁸ Ο Παΐσιος υποστηρίζει ότι οι Βούλγαροι υπερτερούσαν επίσης στην απλότητα και την καλοσύνη, αρετές που τους κάνουν πιο αγαπητούς στο Θεό (Παΐσιος 2003, 37-38).

¹⁹ Η μελέτη του Απρίλοφ εκδόθηκε για πρώτη φορά στην Οδησό το 1841 και επανεκδόθηκε από τον Μιχαήλ Αρναούντοφ το 1940 (Aprilov 1940, 15-32).

²⁰ Τις ίδιες απόψεις εξέθεσε ο Απρίλοφ και στη μελέτη του *‘Dennica novo-bolgarskago obrazovaniia’* (*Αυγερινός της νέας βουλγαρικής παιδείας*), η οποία εκδόθηκε επίσης στην Οδησό το 1841 και επανεκδόθηκε από τον Μιχαήλ Αρναούντοφ το 1940 (Aprilov 1940, 33 κ.ε.).

προσπάθειά του λοιπόν να απορρίψει την αντίληψη ότι οι Κύριλλος και Μεθόδιος ήταν ελληνικής καταγωγής ο Απρίλοφ ακολουθούσε τον παρακάτω συλλογισμό: η βυζαντινή αυτοκρατορία ήταν ρωμαϊκή και όχι ελληνική, όπως από λάθος είχε επικρατήσει να αποκαλείται. Γι' αυτό όλοι οι λαοί που υποτάχθηκαν στο ρωμαϊκό κράτος, μεταξύ των οποίων και οι Έλληνες, έφεραν την προσωνυμία Ρωμαίοι, την οποία εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούν οι Έλληνες της Τουρκίας. Μετά από την ίδρυση του ελληνικού βασιλείου όμως ο χαρακτηρισμός Ρωμαίοι εγκαταλήφθηκε από τους κατοίκους του τελευταίου, οι οποίοι πλέον καλούνταν Έλληνες. Επειδή λοιπόν όχι μόνο οι Έλληνες αλλά και οι Βούλγαροι υπήκοοι του αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης είχαν τον τίτλο του Ρωμαίου θεωρήθηκε λανθασμένα ότι οι Κύριλλος και Μεθόδιος ήταν Έλληνες.²¹ Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τον Απρίλοφ η καθιέρωση της ελληνικής ως επίσημης γλώσσας της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ήταν ενδεχομένως ο λόγος για τον οποίο η τελευταία χαρακτηριζόταν συνήθως ως ελληνική.²²

Επόμενος ο Απρίλοφ αρνείται την ελληνικότητα της ρωμαϊκής/βυζαντινής αυτοκρατορίας στο πλαίσιο της επιχειρηματολογίας του για την προέλευση των Κυρίλλου και Μεθοδίου, για να εξυπηρετήσει δηλαδή συγκεκριμένη σκοπιμότητα. Συγχρόνως όμως σημειώνει ότι οι Βούλγαροι και άλλοι λαοί ονόμαζαν τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία ελληνική²³ και ως εκ τούτου προς αποφυγή τυχόν παρεξήγησης όποτε χρησιμοποιεί στο κείμενό του τους όρους Ρωμαίοι και ρωμαϊκός/ή, βυζαντινός/ή γράφει μέσα σε παρένθεση Έλληνας και ελληνικός/ή αντίστοιχα.²⁴

Στη δεκαετία του 1860, όταν το βουλγαρικό εθνικό κίνημα είχε πλέον περάσει στη φάση των εκκλησιαστικών και πολιτικών διεκδικήσεων αρκετοί εθνικοί ηγέτες και διανοούμενοι αναφέρθηκαν στο ελληνικό παρελθόν. Μεταξύ αυτών ο Ιβάν Σελιμίνσκι (1799-1867), ο οποίος ανήκει στην ομάδα των ελληνόφωνων λογίων της βουλγαρικής Αναγέννησης. Οι τελευταίοι βίωσαν μια σοβαρή κρίση συνείδησης τουλάχιστον στην αρχή της σταδιοδρομίας τους: καλούμενοι να συμβιβάσουν δύο αντιφατικά πλέον, σύμφωνα με τις νέες ιδεολογικές επιταγές, δεδομένα, δηλαδή τη βουλγαρική τους καταγωγή με την ελληνική τους κουλτούρα, αμφιταλαντεύτηκαν αρχικά μπροστά στο κρίσιμο δίλημμα της επιλογής εθνικής ταυτότητας, πριν τα πατριωτικά τους αισθήματα υπερισχύσουν τελικώς και μετεξελιχθούν σε εθνικά.²⁵

²¹ (Aprilov 1940, 21-23)

²² (Aprilov 1940, 25)

²³ (Aprilov 1940, 25)

²⁴ (Aprilov 1940, 22, 23, 24)

²⁵ (Konstantinova 2010, 163-179, Ναξίδου 2014, 273-294)

Ο Σελιμίνσκι συγκαταλέγεται επίσης μεταξύ των λογίων που αμφισβήτησαν τη σπουδαιότητα του αρχαίου ελληνικού πνεύματος και προσπάθησαν να την υποβαθμίσουν. Σύμφωνα λοιπόν με τη δική του αναπαράσταση των γεγονότων λίκνο του πολιτισμού υπήρξε η Ασία. Από την Κίνα, την Ινδία, την Περσία, τη Φοινίκη και την Ιουδαία η θρησκεία, η μυθολογία, η ποίηση, το δίκαιο, η πολιτική οργάνωση, οι τέχνες και οι επιστήμες μεταλαμπαδεύτηκαν στην Ευρώπη μέσω της Ελλάδας. Επομένως, οι Έλληνες δεν ήταν οι διαφωτιστές των Ευρωπαίων, αλλά αποτέλεσαν απλώς τη γέφυρα για τη μετάδοση των φώτων της Ανατολής στη Δύση.²⁶ Μ' αυτό το σκεπτικό ο Σελιμίνσκι κατηγορούσε τους Έλληνες ότι από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες του είχαν την τάση να οικειοποιούνται σημαντικές φυσιογνωμίες και επιτεύγματα άλλων λαών. Έτσι για παράδειγμα είχαν ελληνοποιήσει τον Όμηρο που καταγόταν από τη Μικρά Ασία, τον Αριστοτέλη που ήταν Μακεδόνας, τους αδελφούς Κύριλλο και Μεθόδιο, το Μάρκο Μπότσαρη και τον Κολοκοτρώνη κοκ.²⁷

Ο Σελιμίνσκι υποστήριζε επίσης ότι η βυζαντινή αυτοκρατορία δεν ήταν ελληνική. Περιλάμβανε εντός της επικράτειάς της πολλούς διαφορετικούς λαούς και ήταν η ανατολική ρωμαϊκή αυτοκρατορία, όπως προκύπτει από την επίσημη γλώσσα της, τα λατινικά.²⁸ Πρόσθετε ακόμη ότι παρόλο που ο Ιησούς και 12 οι Απόστολοι ήταν Εβραίοι, τα ελληνικά επικράτησαν στις ανατολικές χριστιανικές εκκλησίες, επειδή ήταν της μόδας, όπως τα γαλλικά στη δική του εποχή, με αποτέλεσμα οι Ευρωπαίοι να αποκαλούν την ορθόδοξη εκκλησία ελληνική λόγω της γλώσσας και όχι λόγω της εθνικότητας.²⁹ Ο Σελιμίνσκι εξηγούσε επίσης ότι ο όρος Γραικός/γραικικός και κατ' επέκταση Έλληνας/ελληνικός, ενώ αρχικά προσδιόριζε το λαό που κατοικούσε στο χώρο της σύγχρονης του Ελλάδας, δόθηκε κατόπιν στην ανατολική εκκλησία, αλλά και στη βυζαντινή αυτοκρατορία λόγω του θρησκευματος.³⁰

Η πιο χαρακτηριστική όμως και ακραία απαξίωση του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού συνδέεται με έναν άλλον σημαντικό λόγοι, δημοσιογράφο και επαναστάτη της βουλγαρικής Αναγέννησης, τον Γκεόργκι Ρακόβσκι (1821-1867) και την προσπάθειά του να αναδείξει την αξία και την αρχαιότητα του βουλγαρικού έθνους. Ο Ρακόβσκι υποστήριξε ότι η περιοχή της Μεσοποταμίας και της Ινδίας ήταν η κοιτίδα της ανθρώπινης σοφίας από την οποία εμπνεύστηκαν στη συνέχεια οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς. Επινοώντας μάλιστα μια δική του ετυμολογία επιχείρησε να αποδείξει ότι η βουλγαρική γλώσσα ήταν η άμεση συνέχεια

²⁶ (Seliminski XII, 71-74)

²⁷ (Seliminski XII, 75-77)

²⁸ (Seliminski XII, 77-78)

²⁹ (Seliminski XII, 78-79)

³⁰ (Seliminski 1929, 38-39)

της σανσκριτικής και επομένως από αυτήν προήλθαν τόσο η ελληνική όσο και οι άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες. Με βάση αυτό το σκεπτικό ισχυρίστηκε ότι οι Βούλγαροι ήταν οι απευθείας απόγονοι των λαών της κεντρικής Ασίας και οι αρχαιότεροι κάτοικοι της Ευρώπης.³¹

Όσο αφορά τώρα τους βυζαντινούς και τη βυζαντινή αυτοκρατορία, ο Ρακόβσκι διευκρίνιζε ότι η τελευταία αποτελούνταν όχι μόνο από Έλληνες της Πελοποννήσου και των νησιών, αλλά και από πολλούς άλλους λαούς, -Ρωμαίους, Αρμένιους, εκχριστιανισμένους Εβραίους, καθώς και Βουλγάρους της Μακεδονίας και της Θράκης-, οι οποίοι συνενώθηκαν σε ένα κράτος από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο υπό την ονομασία Ρωμαίοι.³² Το ελληνικό στοιχείο όμως, κατά τη διάσπαση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας προσπάθησε με κάθε τρόπο και κυρίως μέσω της θρησκείας να δημιουργήσει εχθρικές σχέσεις μεταξύ των δύο τμημάτων της και να επιβάλει τη γλώσσα του, ώστε να προωθήσει τη μεγάλη ιδέα του ‘πανελληνισμού’ από την οποία διαπνεόταν ήδη από την αρχαιότητα χωρίς όμως να έχει κατορθώσει να την πραγματοποιήσει. Κατ’ αυτόν τον τρόπο το Βυζάντιο, η Νέα Ρώμη όπως ονομάστηκε, οδηγήθηκε εξαιτίας των Ελλήνων σε εκκλησιαστική αντιπαράθεση με την Παλαιά Ρώμη, η οποία κατέληξε σε σχίσμα.³³ Τελικά από το 10^ο αιώνα οι Έλληνες κατάφεραν σταδιακά να επικρατήσουν τα ελληνικά στη βυζαντινή αυτοκρατορία και να διαδώσουν έτσι ευκολότερα τον ‘πανελληνισμό’ με την επωνυμία Ρωμαίοι όμως,³⁴ με αποτέλεσμα να ασκούν τη μεγαλύτερη επιρροή στη διοίκηση του κράτους.³⁵

Ο Ρακόβσκι θεωρούσε λοιπόν ότι το Βυζάντιο είχε εξελληνιστεί και γι’ αυτό στις ιστορικές του μελέτες όταν αναφέρεται στους βυζαντινούς χρησιμοποιεί εναλλακτικά και τους όρους Έλληνες, Έλληνες και Ρωμαίοι, ελληνική βυζαντινή πλευρά, βυζαντινοί Έλληνες κτλ.³⁶ Έτσι ανήγε τις πολεμικές συγκρούσεις μεταξύ Βυζαντίου και μεσαιωνικού βουλγαρικού κράτους σε Ελληνο-βουλγαρική διαμάχη από την οποία συμπεραίνει ότι πήγαζε το μίσος και η αντιπάθεια μεταξύ των δύο λαών, αισθήματα τα οποία εξακολουθούσαν να τους διαπνέουν μέχρι την εποχή του, σύμφωνα με την εκτίμησή του.³⁷

Την άποψη για την ελληνικότητα του Βυζαντίου ενστερνίστηκε ένας ακόμη εξέχων διανοούμενος και πρωτεργάτης του βουλγαρικού εθνικού κινήματος, ο Λιούμπεν Καραβέλοφ (1834-1879), συνεπής υποστηρικτής του φεντεραλισμού, της αντικατάστασης δηλαδή της

³¹ (Rakovski 1988, 143-189). Για την ιστορική εκδοχή και τις απόψεις του Ρακόβσκι για τους Έλληνες βλέπε επίσης: (Σφέτας 2002, 351-372, Σταματόπουλος 2009, 190-197).

³² (Rakovski 1984, 9)

³³ (Rakovski 1984, 344)

³⁴ (Rakovski 1984, 345)

³⁵ (Rakovski 1984, 408-409)

³⁶ (Rakovski 1984, 73, 74, 75, 79, 83, 85, 140, 167, 169 κοκ.)

³⁷ (Rakovski 1984, 10)

οθωμανικής αυτοκρατορίας, έπειτα από μια από κοινού επιτυχημένη εξέγερση, από μια φιλελεύθερη ομοσπονδία των χριστιανικών λαών της Βαλκανικής, στην οποία κάθε μέλος κράτος -συμπεριλαμβανομένων αρχικά και των Ελλήνων- θα απολάμβανε εσωτερική αυτονομία.³⁸ Ο Καραβέλοφ, εκτός από ένα αρκετά εκτενές κείμενο για την ιστορία των αρχαίων Ελλήνων,³⁹ στο οποίο, σε αντίθεση με τους προηγούμενους δε διακρίνεται διάθεση υποτίμησής τους, δεν έγραψε ιστορικές μελέτες. Υπάρχουν όμως διάσπαρτες σύντομες αναφορές στο Βυζάντιο και στο μεσαιωνικό βουλγαρικό κράτος στα άρθρα του στις εφημερίδες *Ελευθερία (Svoboda)* και *Ανεξαρτησία (Nezavisimost)* τις οποίες εξέδιδε στο Βουκουρέστι την περίοδο 1869-1874.⁴⁰ Παρότι λοιπόν ο Καραβέλοφ δεν ασχολήθηκε συγκεκριμένα με το θέμα της ταυτότητας της βυζαντινής αυτοκρατορίας, από τον τρόπο που αναφέρεται σ' αυτήν προκύπτει ότι δεν αμφισβητεί τον ελληνικό της χαρακτήρα. Έτσι κάνει λόγο συνήθως για Έλληνες και μερικές φορές για Ρωμαίο-Έλληνες εννοώντας τους βυζαντινούς,⁴¹ ενώ συγχρόνως δίνει την εντύπωση ότι αποδέχεται την αντίληψη της ελληνικής ιστοριογραφίας, η οποία στο μεταξύ είχε παγιωθεί, ότι το Βυζάντιο ήταν ελληνική αυτοκρατορία ή τουλάχιστον ότι το ελληνικό στοιχείο ήταν αυτό που κυριαρχούσε.⁴² Ταυτόχρονα όμως απέρριπτε ως εντελώς ανυπόστατη και γελοία την ελληνική επιχειρηματολογία ότι τα ιστορικά δίκαια των Ελλήνων όφειλαν να ληφθούν ως βάση για τις σύγχρονες εδαφικές τους διεκδικήσεις στη Μακεδονία και τη Θράκη.⁴³

Εν κατακλείδι

Από τη διερεύνηση του θέματος προκύπτουν ορισμένες σημαντικές επισημάνσεις. Καταρχάς δεν παρατηρείται ταύτιση απόψεων ως προς τη θεώρηση του Βυζαντίου μεταξύ των Βουλγάρων διανοούμενων της Αναγέννησης, των οποίων οι ιστορικοί προβληματισμοί εκτέθηκαν παραπάνω. Πάντως οι περισσότεροι συμφωνούν με τη διαπίστωση ότι επρόκειτο για ελληνική ή εξελληνισμένη αυτοκρατορία, ενώ ακόμη και όσοι την αμφισβητούν, θα μπορούσε να εκληφθεί ότι την αποδέχονται εν μέρει ή εμμέσως, καθώς δεν αρνούνται την επικράτηση της ελληνικής γλώσσας είτε στη διοίκηση (Απρίλοφ) είτε στην εκκλησία (Σελμίνσκι).

Το γεγονός ότι η ιδέα περί ελληνικότητας του Βυζαντίου είχε ήδη υιοθετηθεί από τον Παΐσιο Χιλανδαρινό πριν ακόμη αποκρυσταλλωθεί στην ελληνική ιστοριογραφία μας

³⁸ Τις απόψεις του σχετικά με τη δημιουργία βαλκανικής ομοσπονδίας ο Καραβέλοφ τις διατύπωσε σε πολλά του άρθρα. Ενδεικτικά βλέπε: (Karavelov, Svoboda No 11, 13 Μαρτίου 1871).

³⁹ (Karavelov 1992, 281-333)

⁴⁰ Για μια γενική παρουσίαση της φυσιογνωμίας των εφημερίδων του Καραβέλοφ βλέπε: (Borshukov 2003, 232-249).

⁴¹ (Karavelov 1992, 419-430, 484 κοκ.)

⁴² (Karavelov Svoboda No 7, 17 Δεκεμβρίου 1869, No 47, 21 Οκτωβρίου 1870, No 8, 20 Φεβρουαρίου 1871)

⁴³ (Ibidem)

παραπέμπει στο ουσιαστικό ερώτημα που αφορά στους λόγους που οδήγησαν τους Βούλγαρους λόγιους στη διατύπωση της συγκεκριμένης ιστορικής εκδοχής. Ασφαλώς οι σπουδές τους σε ελληνικά σχολεία, έστω και σύντομες, η γενικότερη επαφή τους με την ελληνική παιδεία, καθώς και η επίδραση από την άμεση ή έμμεση γνώση του ελληνικού εθνικού αφηγήματος, ειδικά μετά το 1850, δεν πρέπει να παραγνωριστούν. Η εξήγηση αυτή όμως από μόνη της δεν είναι ικανοποιητική με δεδομένο μάλιστα ότι τα ιστοριογραφικά τους πονήματα υπηρετούσαν έναν εθνικό σκοπό, δηλαδή την ανάδειξη της ιδιαίτερης βουλγαρικής εθνικής φυσιογνωμίας. Συνεπώς τα κίνητρα της εν λόγω στάσης πρέπει να αναζητηθούν κυρίως στο εθνικό πεδίο. Καταρχάς οι Βούλγαροι διανοούμενοι, εφόσον διαμορφώνουν τη δική τους εθνική αφήγηση με όρους συνέχειας, είναι λογικό να αντιλαμβάνονται και να αναπαριστούν με τον ίδιο τρόπο και το ιστορικό παρελθόν των άλλων λαών. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, εφόσον ήθελαν να αποδείξουν ότι οι Βούλγαροι αποτελούσαν ξεχωριστή εθνότητα με δική της κρατική υπόσταση στη μεσαιωνική περίοδο, έπρεπε να τους διαχωρίσουν εθνικά και πολιτικά από τους γείτονές τους και κυρίως από το Βυζάντιο με το οποίο βρίσκονταν σε διαρκή αντιπαλότητα. Επομένως αν το Βυζάντιο ήταν ο Άλλος δεν μπορούσε παρά να έχει ελληνική ταυτότητα λαμβανομένης υπόψη της γλώσσας και της κουλτούρας του, στοιχεία που θεωρούνταν ως βάση της εθνικής ταυτότητας. Έτσι η ανάγνωση αυτή ανήγε τον εθνικό, πολιτικό και εκκλησιαστικό διαχωρισμό των Βουλγάρων από τους Έλληνες στο Μεσαίωνα και ως εκ τούτου τον καθιστούσε μια αυτονόητη ιστορική πραγματικότητα και όχι μια επινόηση του 19^{ου} αιώνα. Επιπλέον τροφοδοτούσε την επιχειρηματολογία του αγώνα για εκκλησιαστική ανεξαρτησία. Συγκεκριμένα οι Βούλγαροι αφενός μεν επικαλούνταν τα εκκλησιαστικά δίκαια του έθνους τους, δηλαδή την αυτοτέλεια των μεσαιωνικών τους εκκλησιών -των Πατριαρχείων Τιρνόβου και Αχρίδας-, οι οποίες κατά την εκτίμησή τους είχαν καταργηθεί αυθαίρετα από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, αφετέρου δε πρόβαλλαν το ακόλουθο σκεπτικό: το Πατριαρχείο, το οποίο είχε ελληνικό εθνικό χαρακτήρα, διόριζε ανώτερους κληρικούς ελληνικής καταγωγής στις βουλγαρικές περιοχές κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, δια μέσου των οποίων εκμεταλλευόταν και καταπίεζε με ποικίλους τρόπους τους Βουλγάρους, ενώ ταυτόχρονα ασκούσε πιέσεις για να τους εξελληνίσει και να αποτρέψει την εθνική τους ανάπτυξη. Επομένως οι Βούλγαροι ως ξεχωριστό έθνος δικαιούνταν να απαιτήσουν την αποδέσμευσή τους από μια εκκλησιαστική αρχή, η οποία όχι μόνο ήταν ξένη προς αυτούς, αλλά και δεν ανταποκρινόταν στα χριστιανικά της καθήκοντα, και να ιδρύσουν εκκλησία σε εθνική βάση.

Από τα παραπάνω ιδεολογικά συμφραζόμενα απορρέουν και οι λόγοι της ενασχόλησης με το ελληνικό παρελθόν, πέραν του γεγονότος της μακρόχρονης συνύπαρξης

Ελλήνων και Βουλγάρων, όπως υπογραμμίστηκε ήδη στην εισαγωγή της μελέτης. Αυτή συνδέεται επιπλέον με τους εξής παράγοντες ξεχωριστά ή και σε συνδυασμό μεταξύ τους: είτε με την επιθυμία σύγκρισης με το βουλγαρικό παρελθόν έτσι ώστε να προβληθεί το τελευταίο και να αναδειχθεί η ανωτερότητά του ή τουλάχιστον να εντοπιστούν οι τομείς και οι εκδηλώσεις στα οποία υπερείχε είτε με την πρόθεση να σκιαγραφηθεί η εικόνα του Έλληνα ως προαιώνιου αντίπαλου/εχθρού.

Βιβλιογραφία

- Aprilov, Vasil: 'Balgarskite Knizhnici ili Na Koe Slovensko Pleme Sobstvenno Prinadlezhi Kirillovskata Azbuka;' (Βουλγαρικά Γράμματα ή σε ποια σλαβική φυλή ουσιαστικά ανήκει το κυριλλικό αλφάβητο;). Στο: Mihail Arnaudov (Επιμ.), *Sabrani Sachineniia (Συλλογή Έργων)*. Sofia: Pridvorna Pecatnica 1940, 15-32.
- Aprilov, Vasil: 'Dennica novo-bolgarskago obrazovaniia' (Αυγερινός της νέας βουλγαρικής παιδείας). Στο: Mihail Arnaudov (Επιμ.), *Sabrani Sachineniia (Συλλογή Έργων)*. Sofia: Pridvorna Pecatnica 1940, 33-144.
- Boneva, Vera: *Balgarskoto Carkovnonacionalno Dvizhenie 1856-1870 (Η Βουλγαρική Εθνική Εκκλησιαστική Κίνηση 1856-1870)*. Sofia: Za Bukvite 2010.
- Boneva, Vera: *Bazrazhdane: Balgariia i Balgarite v Prehod kam Novoto Vreme (Η Αναγέννηση: Η Βουλγαρία και οι Βούλγαροι κατά τη Διάρκεια της Μετάβασης στη Νέα Εποχή)*. Shumen: Universitetsko Izdatelstvo Episkop Konstantin Preslavski 2005.
- Borshukov, Georgi: *Istoriia na Balgarskata Zhurnalistika 1844-1877, 1878-1885 (Ιστορία της βουλγαρικής δημοσιογραφίας 1844-1877, 1878-1885)*. Sofia: Izdatelstvo Paradoks & Universitetsko Izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski" 2003.
- Braude, Benjamin and Lewis, Bernard (Επιμ.): *Christians and Jews in the Ottoman Empire*. Τόμος 1. New York: Holmes and Meier Publishers 1982.
- Brubaker, Rogers: 'The Manichean Myth: Rethinking the Distinction between 'Civic' and 'Ethnic' Nationalism'. Στο: Hanspeter Kriesi, Klaus Armingeon, Hannes Siegrist and Andreas Wimmer (Επιμ.), *Nation and National Identity. The European Experience in Perspective*. Purdue University Press 2004, 55-71.
- Daskalov, Roumen: *The Making of a Nation in the Balkans. Historiography of the Bulgarian Revival*. CEU Press 2004.
- Fallmerayer, Jakob: *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters. Teil 1: Untergang der peloponnesischen Hellenen und Wiederbevölkerung des leeren Bodens durch slavische Volksstämme*. Stuttgart 1830
- Genchev, Nikolai: *Balgarsko Vazrazhdane (Η Βουλγαρική Αναγέννηση)*. Sofia: Iztok Zapad, 1991.
- Hobsbawm, Eric: *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, Μύθος, Πραγματικότητα*. Αθήνα: Καρδαμίτσα 1994.
- Iordachi, Constantin: 'The Ottoman Empire. Syncretic Nationalism and Citizenship in the Balkans'. Στο: Timothy Baycroft and Mark Hewitson (Επιμ.), *What is a Nation? Europe 1789-1914*. Oxford University Press 2006, 120-151.
- Karavelov, Liuben: 'Za starite Garcii' (Για τους αρχαίους Έλληνες). Στο: *Sabrani Sachineniia (Συλλογή Έργων)*. Τόμος 12. (Επιμ.) Petko Toshev. Sofia 1992, 281-333.
- Karavelov, Liuben: εφημερίδα Svoboda No 11, 13 Μαρτίου 1871.
- Karavelov, Liuben: εφημερίδα Svoboda No 7, 17 Δεκεμβρίου 1869.
- Karavelov, Liuben: εφημερίδα Svoboda No 47, 21 Οκτωβρίου 1870.
- Karavelov, Liuben: εφημερίδα Svoboda No 8, 20 Φεβρουαρίου 1871.

- Kitromilides, Paschalis: 'The Enlightenment East and West: a Comparative Perspective on the Ideological Origins of the Balkan Political Traditions'. Στο: *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy*. Ashgate Variorum 1994, 51-70.
- Konortas, Paraskevas: 'From Ta'ife to Millet: Ottoman Terms for the Ottoman Greek Orthodox Community'. Στο: Dimitri Gondicas and Charles Issawi (Επιμ.), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century*. The Darwin Press 1999, 169-179.
- Konstantinova, Yura: 'Myths and Pragmatism in the Political Ideology of Dr Ivan Seliminski'. Στο: P. M. Kitromilides and Anna Tabaki (Επιμ.), *Greek-Bulgarian Relations in the Age of National Identity Formation*. Athens: Institute for Neohellenic Research 2010, 163-179.
- Κουμπουρλής, Γιάννης: *Οι Ιστοριογραφικές Οφειλές του Σπ. Ζαμπέλιου και του Κ. Παπαρρηγόπουλου. Η Συμβολή Ελλήνων και Ξένων Λογίων στη Διαμόρφωση του Τρίσημου Σχήματος του Ελληνικού Ιστορισμού*. Αθήνα: ΕΙΕ 2012.
- Μαραγκός, Βασίλειος: *Παΐσιος Χιλανδαρινός και Σωφρόνιος Βράτσης. Από την Ορθόδοξη ιδεολογία στη διάπλαση της βουλγαρικής ταυτότητας*. Αθήνα: ΙΝΕ 2009.
- Ματάλας, Παρασκευάς: *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι Περιπέτειες μιας Σχέσης. Από το 'Ελλαδικό' στο Βουλγαρικό Σχίσμα*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2003.
- Minkova, Liliana: *Balgarski Vazrozhdenci v Rusiia (Βούλγαροι Εθνεγέρτες στη Ρωσία)*. Sofia: Izdatelstvo 'Karina-Mariana Todorova' 2005.
- Ναξίδου, Ελεονώρα: «Μια «βαλκανική» εκδοχή του Φιλελληνισμού: η περίπτωση του Ιβάν Σελιμίνσκι». *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου «Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες»*, Θεσσαλονίκη: Ηρόδοτος 2014, 273-294.
- Naxidou, Eleonora: 'The Routes to the Bulgarian National Movement: Simultaneously Homogenous and Polymorphous'. *ADAM Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 2 1(2012): 25-42.
- Nikolov, Alexandar: 'Patriotic and 'Proto-National' Motives in Late Medieval and Early Modern Bulgarian Literature: The Contexts of Paisij Hilendarski'. Στο: Balazs Trencsenyi and Marton Zaszkaliczky (Επιμ.), *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Brill 2010, 611-628.
- Nikov, Petar: *Vazrazhdane na Balgarskiiia Narod. Carkovno-Nacionalni Borbi i Postizheniia (Η Αναγέννηση του Βουλγαρικού Έθνους. Εκκλησιαστικοί-Εθνικοί Αγώνες και Επιτεύγματα)* (τρίτη έκδοση). Sofia: Akademichno Izdatelstvo 'Prof. Marin Drinov' 2008.
- Paisii Hilendarski: 'Istoria Slavianobolgarskaia'. Στο: Hristo Slavov (Επιμ.), *Literatura na Balgarskoto Vazrazhdane XVIII-XIX Vek. Tom Vtori. I Chast*. Sofia: Izdatelstvo Misal & Akademichno Izdatelstvo 'Prof. Marin Drinov' 2002, 11-84.
- Παΐσιος Χιλανδαρινός: *Σλαβοβουλγαρική Ιστορία*. Μετάφραση και σχόλια Βαΐτσα Χάνη-Μωϋσίδου. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης 2003.
- Rakovski, Georgi Stoikov: *Sachineniia (Έργα)*. Τόμος III. (Επιμ.) Veselin Traikov. Sofia: Balgarski Pisatel 1984.
- Rakovski, Georgi Stoikov: *Sachineniia (Έργα)*. Τόμος IV. (Επιμ.) Svetla Giurova. Sofia: Balgarski Pisatel 1988.
- Sampimon, Jannette: *Becoming Bulgarian*. Amsterdam: Pegasus 2006.
- Seliminski, Ivan: 'Balgarskiiat Carkoven Vapros' (Το βουλγαρικό εκκλησιαστικό ζήτημα). Στο: Elisabeta Pazheva (Επιμ.), *Biblioteka Dr. Iv. Seliminski (Η Βιβλιοθήκη του δόκτορα Ιβάν Σελιμίνσκι)*. Τόμος X. Sofia: Darzhavna Pechatnica 1929.
- Seliminski, Ivan: 'Drevnata Civilizaciia i Garcite' (Ο Αρχαίος Πολιτισμός και οι Έλληνες). Στο: Elisabeta Pazheva (Επιμ.), *Biblioteka Dr. Iv. Seliminski (Η Βιβλιοθήκη του*

- δόκτορα Ιβάν Σελιμίνσκι). Τόμος XII. Sofia, Ministerstvo na Narodnoto Prosveshtenie (χωρίς χρονολ.), 69-81.
- Σφέτας, Σπυρίδων: «Η Εικόνα των Ελλήνων στο Έργο του Βούλγαρου Επαναστάτη και διανοούμενου Georgi Rakovski». *Πρακτικά ΚΒ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*. Θεσσαλονίκη 2002, 351-372.
- Σκοπετέα, Έλλη: *Το 'Πρότυπο Βασίλειο' και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του Εθνικού Προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*. Αθήνα: Πολύτυπο 1988.
- Smith, Anthony: *The Ethnic Origins of Nations*. Blackwell 2008.
- Smith, Anthony: *Εθνική Ταυτότητα*. Αθήνα: Οδυσσέας 2000.
- Σταματόπουλος, Δημήτρης «Από τα Μιλλέτ στις Μειονότητες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία του 19^{ου} αιώνα: Ένας Αμφιλεγόμενος Εκσυγχρονισμός». Στο: Steven G. Ellis, Gudmundur Halfdanarson, Ann Katherine Isaacs (Επιμ.), *Πολίτες στην Ευρώπη*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο 2010, 441-472.
- Σταματόπουλος, Δημήτριος: *Το Βυζάντιο μετά το Έθνος. Το Πρόβλημα της Συνέχειας στις Βαλκανικές Ιστοριογραφίες*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2009.
- Sugar, Peter: 'External and Domestic Roots of Eastern European Nationalism'. Στο: Peter Sugar and Ivo John Lederer (Επιμ.), *Nationalism in Eastern Europe*. University of Washington Press 1994, 3-54.